

Propaganda augustană în literatura Epocii de Aur

Bogdan-Constantin Grigore

Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, I, Japoneză-Latină

Augustanum Praeconium in Aurei Saeculi litteris

Scissura, quae commutatione liberae reipublicae Romanae in regium regimen lapsae genita est, eius aetatis litteris, plus quam alia eventa aliorum temporum, reverberatur. Ab ambitioso heroico carmine *Aeneidos* usque ad minus clare politica Horatiana lyrica, omnia clarissima scripta huius aetatis Augusti magnae personae auctoritate imbuitur. Opus meum ideologiam principum in aetatis litteris et modum quo imperiale regimen per clarissimos scriptores impositum est explicare conabitur.

1. Principalele teme ale ideologiei augustane

După cinsprezece ani de războaie civile, un asasinat și mai multe lovituri de stat, tot ce doreau romanii și provincialii era pacea și încetarea luptelor partizane. Instaurarea monarhiei a adus tocmai acest lucru, deoarece din acest moment Mediterana va cunoaște două secole de pace și stabilitate relativă. Romanii erau conștienți de faptul că această pace nu putea exista fără pierderea libertății republicane (*Cum domino pax ista venit*, Parsalia I, 670, va declara Lucanus), însă, după cum remarca și Tacitus, aproape toți romanii de frunte care trăiseră ultimele momente ale Republicii erau morți, cu excepția unora ca prietenul lui Cicero, Atticus, care se ținuseră departe de orice afiliere politică, iar cei care acum erau în floarea vârstei erau născuți cu puțin înainte sau în timpul războaielor civile. Pentru aceștia *libertas*, libertatea, nu însemna decât nesfârșitele lupte între facțiuni și nenumăratele ucideri politice.

Propaganda augustană a profitat de această viziune, prezentându-l pe Augustus drept aducătorul păcii și al liniștii în Imperiu și promotorul ordinii sociale (*concordia ordinum*, idee de origine ciceroniană). În acest scop Principele¹ apelează la un ritual străvechi, dar plin de simbolistică, pentru a marca sfârșitul secolelor de conflicte militare din Mediterană, și anume închiderea porților templului lui Ianus². Conform legendei, porțile acestui templu nu mai fuseseră închise

¹ *Princeps senatus*, președintele Senatului în era republicană, era cel mai respectabil membru al său. Ulterior împărații vor purta acest titlu, după care erau și numiți de cele mai multe ori

² Templul lui Ianus, dedicat divinității romane a trecutului și viitorului, avea porțile deschise pe vreme de război. De-a lungul istoriei sale nu a fost închis decât de câteva ori.

dec, t de două ori, prima dată în timpul celui de-al doilea rege al Romei, Numa Pompilius, cel care dedicase de fapt templul. Prin acest gest Augustus se identifica cu succesorul lui Romulus, conducătorul pacificator și legislator prin excelență.

Ideologia augustană a făcut apel și la o altă tendință rezultată din căderea Republicii, adică un anumit fel de naționalism imperialist, ce glorifica măreția Romei. Romanii se simțiseră și înainte, după învingerea lui Pyrrhus, a Cartaginei și a Greciei, oarecum superiori prin moravuri și curaj popoarelor cucerite, însă ei își motivau stăp, nirea asupra lumii mediterane mai degrabă prin simpla forță militară. Ei se considerau poporul cel mai drept, echitabil și liber din lume, care disprețuia popoarele ce se delăsau în sclavia regilor și care răspundea perfidiei punice și vicleniei grecești printr-o leală declarație de război. După instaurarea monarhiei însă, obiectul m, ndriei romane se mută de la *libera res publica*, statul roman liber, către Imperiul Universal, adică statul ce stăp, nește întreaga lume civilizată, οἰκουμένη, a cărui legitimitate se bazează nu at, t pe superioritatea militară, politică sau morală a poporului roman, c, t pe dreptul său divin de a uni întreaga lume sub conducerea sa. Dacă anterior Roma avea nevoie de un pretext, oric, t de greu de susținut, pentru a declara un război și a-l considera legitim, de acum înainte orice război dus de Roma pentru a-și extinde dominația asupra lumii este legitim, în virtutea “destinului său manifest” de stat universal. Mai mult, acest naționalism roman, al cărui simbol devine împăratul, poate fi împărtășit și de provinciali, deoarece Roma nu mai este doar cetatea latină care prin diverse expediții militare și alianțe a reușit să cucerească Mediterana, ci statul mondial la a cărui misiune civilizatoare sunt chemate toate popoarele și căruia trebuie să se supună toți oamenii.

Datorită acestui naționalism și nu a dragostei de libertate se dezvoltă un respect pentru vechile forme republicane, care simbolizează de asemenea superioritatea poporului rege. Epoca lui Augustus cunoaște chiar o renaștere a formalismului republican, deși statul nu mai era o republică. De fapt, Augustus dorea să menajeze sensibilitatea romanilor, pentru care numele de rege era încă odios, și a refuzat să fie considerat un nou Romulus, prefer, nd să fie unul dintre marii generali ai Republicii, cu o putere mai degrabă informală și bazată pe autoritatea sa personală și jurăm, ntul prestat lui de către romani și provinciali, iar în virtutea acestui fapt, Roma a continuat oficial să fie o republică pentru încă c, teva secole.

Tot în cadrul acestei întoarceri spre trecut se promovează și ideea unei renașteri a religiei romane. În timpul lui Augustus se renovează un număr impresionant de temple, se construiesc altele noi, ritualurile căzute în desuetudine sunt reactivate. Un rol central în acest context îl reprezintă celebrarea ‘Jocurilor Seculare’ (*Ludi Saeculares*) din anul 17 a. Chr. n., eveniment ce a fost programat să coincidă cu triplul triumf al împăratului.

2. Literatura augustană

Secolul lui Augustus este considerat epoca de aur a literaturii latine, în care arta literară romană își atinge faza clasică. Faptul că această epocă are loc tocmai în secolul lui în Augustus nu este chiar întâmplător. Limitarea libertății politice a făcut ca magistraturile înalte în stat și vechiul *cursus honorum* republican să își piardă din atractivitate, și de aceea romanii din familiile înalte și influente preferau să se dedice artelor și filozofiei în loc de politică. În plus stabilitatea și bogăția cunoscute de statul roman după victoria lui Octavianus, după devastatorii ani de războaie civile, creaseră o atmosferă generală de liniște și tihnă ce îndemna la creație artistică.

Un rol esențial în această renaștere culturală l-a reprezentat un prieten și colaborator apropiat al lui Augustus, al cărui nume avea să devină nume comun, Gaius Maecenas. Sponsorizând financiar și moral cele mai mari talente ale timpului, el a reușit să strângă în jurul său un cerc de literați pe care i-a îndrumat spre slăvirea noii ere de pace și prosperitate în care intrase Roma. Vergilius, Horatius, Propertius, Varius Rufus, Plotius Tucca, Valgius Rufus și Domitius Marsus sunt câteva dintre numele sonore din cercul lui Maecenas. Trebuie remarcat totuși că operele lui Vergilius sau Horatius nu sunt rezultatul unei politici propagandistice impuse de Augustus și Maecenas, căci cercul literar al acestuia din urmă era un grup informal și relaxat de poeți, însă colaboratorul principelui a profitat de mulțimea de talente a timpului și de entuziasmul lor pentru noul regim. De fapt toți marii scriitori din timpul lui Augustus debutaseră când lupta pentru putere era în plină desfășurare, unii, ca Vergilius, fiind cezarieni convinși, alții, ca Horatius, luptând inițial pentru partea republicană.

a) Vergilius

Dacă epoca lui Cicero fusese secolul prozei, cea a lui Augustus poate fără îndoială fi considerată secolul poeziei. Proza latină își atinsese perioada clasică în perioada anterioară, iar acum era rândul poeziei latine să atingă perfecțiunea clasicismului. Și probabil că cel mai mare poet al clasicismului roman a fost mantuanul Publius Vergilius Maro.

Tradiția literară ne informează că Vergilius și-a pierdut pământul din Mantua, confiscat de unul din veteranii lui Octavianus și venind la Roma a fost acceptat în ceacul lui Maecenas, de la care a primit o locuință pe Esquilin și susținere. Operele lui, *Bucolica* și *Georgica*, s-au bucurat de un succes deosebit, iar după 29 Vergilius își începe capodopera, *Aeneis*, de la lucrul căreia îl întrerupe moartea în 19 a.Chr.n.

Bucolica ("Bucolicele") sunt o culegere de poezii pastorale idilice la lucrul cărora poetul începuse încă din timpul celui de-al Doilea Triumvirat, și în care, pe lângă redarea vieții liniștite și fără griji a păstorilor, sunt exprimate și speranțele de pace și prosperitate ale întregii generații. Tonul epicureic al acestor poezii, care se desfășoară într-un spațiu arcadian, reflectă noul climat de tihnă și pace produs de încetarea disputelor civile. Una dintre "Bucolice", și anume a patra și

cea mai controversată, preamărește Era de Aur, a cărei venire iminentă este anunțată de pacea de la Brundisium, dintre Antonius și Octavianus, și de nașterea unui copil, probabil fiul lui Antonius și al Octaviei.

Un alt poem celebru al lui Vergilius, publicat după “Bucolice”, și anume *Georgica* (“Georgicele”), avea un rol politic mai manifest. “Georgicele” au fost compuse la îndemnul lui Maecenas, și aveau scopul de a stimula agricultura italică, deoarece în acea perioadă Sextus Pompeius bloca cu flota sa alimentarea peninsulei, iar grănzile orientale erau în mâinile lui Antonius. Acest poem reia ideea augustană a reînțoarcerii la vechile moravuri austere ale romanilor, văzută ca soluție nu doar pentru criza morală a statului, ci ca metodă de a rezolva toate problemele grave cu care se confrunta societatea romană în acea vreme.

Censă cea mai mare operă a lui Vergilius și capodopera literaturii latine în general este *Aeneis*, “Eneida”. Cerndu-i-se să scrie o epopee care să preamărească faptele primului împărat, poetul preferă să facă aceasta întoarc,ndu-se la originile mitice ale Romei și ale familiei lui Augustus. Eroul central al epopeii este Aeneas, un personaj minor în “Iliada”, dar pe care tradiția italică l-a făcut întemeietorul a mai multor cetăți din peninsula alături de tovarășii săi refugiați de la Troia. Spre deosebire de epopeile homerice, opera lui Vergilius pune drept motiv al acțiunii ceva mai înalt dec,t simpla vitejie a unor eroi, și anume destinul inevitabil al Romei care este hotăr,t și protejat de zei. De fapt toate temele principale ale propagandei augustane se regăsesc în epopeea vergiliană.

Cen primul r,nd Aeneas, eroul întemeietor, este văzut ca un prototip al lui Augustus. Am mai arătat că principele apare ca un înnoitor al Romei, un al doilea întemeietor al său, condus de zei în misiunea sa civilizatoare. Cen aceeași ipostază apare și eroul “Eneidei”, ca un mandatar al voinței zeilor de a face Roma stăp,na lumii. Din acest motiv Aeneas, c,nd se găsește în momente care l-ar îndemna să nu țină seama de porunca divină, se supune totuși aproape fără ezitare zeilor. Mai mult, corespondența dintre cei doi eroi, Aeneas și Augustus, este revelată de zeii înșiși, atunci c,nd Aeneas primește profețiile lui Anchises în Infern privind viitorul urmașilor săi și al troienilor, sau c,nd pe scutul făurit de Vulcanus apare tot viitorul Romei, p,nă la victoria de la Actium. Cen tr-un fel s-ar putea spune că Aeneas există pentru ca Augustus să se poată naște.

Cen plus nu trebuie să uităm rolul religios pe care îl juca în cetatea antică întemeietorul. Orice cetate își onora întemeietorul cu onoruri aproape divine, el fiind garantul întregii sale existențe și protectorul său permanent, legătura sa cu divinitățile.”Adevăratul erou al poemului nu este Eneas ci zeii Troiei”³ Tema reînnoirii religioase și morale a Romei întreprinsă de Augustus îl pune astfel pe același plan cu cel care a adus de fapt zeii Troiei în Italia și în cele din urmă la Roma, penatigerul Aeneas. Iar zeii sunt aceia ce, prin intermediul celor doi eroi, fac posibilă orice

---

³Fustel de Coulanges – *Cetatea antică, studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, p. 206

activitate în cadrul statului: „Ei vedeau aici pe ei înșiși, îl vedeau pe întemeietorul lor, vedeau orașul, instituțiile, credințele, imperiul lor: căci fără zei, cetatea romană nu ar exista”⁴.

De asemenea noul naționalism roman, cel născut o dată cu moarte Republicii, își găsește o justificare și legitimare prin epopeea vergiliană. Subjugarea Greciei poate astfel apărea nu doar ca o simplă cucerire a unor state dezbinat de către o mare putere, ci și drept continuarea războiului troian. Războaiele cu Cartagina nu mai sunt doar un conflict pentru controlul Mediteranei Occidentale, ci împlinirea blestemului Didonei asupra lui Aeneas, faimosul *ex ossibus ultor*. Roma primește chiar ordinul expres din partea zeilor de a conduce toată lumea: *Tu regere imperio populos, Romane, memento/(Hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,/Parcere subiectis et debellare superbos*. Si nu trebuie uitat că pe Palatin, pe locul unde avea să se înalțe Roma, Aeneas găsește o cetate grecească, cea a arcadianului Evander. Deci Roma nu s-a născut doar din sinecismul tradițional al latinilor, sabinilor și etruscilor, la baza viitoarei cetăți st,nd și troienii și grecii, ceea ce înseamnă ca Cetatea Eternă nu are doar dreptul de a stăp,ni Italia, ci și Orientul mediteranean.

Aeneis se poate încadra și în cadrul campaniei de regenerare a moravurilor întreprinsă de Octavianus. Epopeile homerice, deși jucau un rol important în educație, nu se puteau m,ndri cu descrierea unor moravuri impecabile. Zei ca și oameni sunt purtați de m,nie, poftă, sexualitate, minciună și alte patimi. CEn schimb în epopeea lui Vergilius se remarcă o puritate etică pe măsura obiceiurilor străvechilor romani. Personajele pozitive, în speță Aeneas, nu-și pierd dec,t foarte greu cumpătul, îi respectă pe zei și se poartă cuviincios, iar personajele mai impetuoase, de factură mai homerică, de genul Didonei, regina Cartaginei, sau Turnus regele rutulilor, sunt pedepsite aspru pentru greșeli minore.

Pe c,nd încă lucra la „Eneida”, Vergilius, în timpul unei călătorii în Grecia pentru a se documenta asupra operei sale, moare, și Augustus a interzis arderea epopeii, împotriva testamentului poetului. *Aeneis*, care încă dinainte de publicare a st,rnit un mare entuziasm printre literații vremii, s-a bucurat de o popularitate imensă p,nă la sf,rșitul Imperiului, fiind studiată încă din școli. De acum romanii puteau să se considere în sf,rșit egalii intelectuali ai Greciei, pe care o admiraseră at,t de mult și față de care se simțiseră mereu inferiori, și puteau avea în sf,rșit sentimentul că imperiul lor este r,nduit de zei pentru eternitate.

b) Horatius

Celălalt mare poet al acestei epoci, care după moartea lui Vergilius a ajuns cel mai mare poet în viață la Roma, a fost Quintus Horatius Flaccus. El era un fiu de libert din Venusia care, după participarea ca tribun militar în armata republicană a cezaricizilor, a fost iertat de Octavianus și primit în cercul lui Maecenas, care îl sponsozează cu o vilă în ținutul sabin.

---

⁴*ibidem*

Horatius este prin excelență un poet liric, dar cu puternice accente satirice și de persiflare. CEn primele lui poezii, „Epodele” (*Epodon liber*), sunt foarte puternic conturate aceste accente. „Epodele” în general iau în der,dere diferite persoane de la Roma sau prefigurează poeziile horațiene de mai t,rziu pe tema vinului, muzicii și a femeilor. CEn „Epode” începe să se întrevadă angajamentul al lui Horatius pentru revoluția înfăptuită de Augustus, chiar dacă poetul și-a păstrat mereu o anumită independență de spirit față de ideologia imperială. Tot în „Epode” se anunță și atașamentul horațian pentru un hedonism moderat.

Mai puțin vehemente și mai clasice sunt *Saturae*, „Satirele”, o altă colecție de poeme satirice horațiene. Aici se distinge mai clar poetul epicurean al vieții tihnite și lipsite de tulburări și patimi de mai t,rziu, deoarece, deși ironia poetului poate fi neiertătoare, ea nu este totuși mușcătoare, ci foarte moderată. Aici Horatius critică diferite defecte umane, ca de exemplu avariția, superstițiile, lăcomia etc., cu tonuri ce aduc a campania de regenerare a moravurilor inițiată de Augustus. Totuși trebuie menționat că poetul venusian nu a fost niciodată un moralist intransigent, ci mai degrabă un hedonist ce critica patimi pe care el le vedea drept în contradicție cu ideea lui de fericire, și nici un susținător necondiționat al noului regim. El, la fel ca și ceilalți mari poeți ai epocii sale, cu excepția lui Ovidius, nici nu respecta prevederile legilor lui Augustus în privința celibatului.

Cea mai epicureică creație a lui Horatius o reprezintă însă „Odele”, *Carmina*, o culegere de diverse poezii lirice. Aici, reflect,nd pe baza trecerii timpului și a fragilității aspirațiilor omenești, poetul glorifică tihna și seninătatea, recomand,nd trăirea clipei prezente (*carpe diem*). Și aici tihna aceasta este derivată din pacea adusă de Augustus. Mai ales în odele cu un subiect civic Horatius se apropie de ideea de pace între cetățeni promovată de ideologia imperială și susține reforma augustană a moravurilor.

Poezia în care poetul venusian e cel mai patriotic este *Carmen Saeculare*, „C,ntecul Secular”, compus cu ocazia Jocurilor Seculare din anul 17 a.Chr.n. Invoc,ndu-i pe Apollo și pe Diana, Horatius le cere ajutorul pentru bunăstarea și prosperitatea cetății și apărarea lui Augustus. Această poezie este poezia cea mai angajată civic și mai apropiată de întoarcerea la vechile valori promovată de primul împărat.

Horatius a mai scris și o culegere de *Epistulae*, „Epistole”, în versuri, care continuă principalele teme ale poeziei sale lirice. Acum poetul se apropie ceva mai mult de stoicism, d,nd o importanță mai mare virtuții, și începe să-și formeze și o concepție estetică ce va fi evocată mai coerent în *Ars Poetica*. Moderația, cumpătarea, tihna, devin teme centrale ale liricii horațiene.

Și dacă secolul lui Augustus este perioada clasicismului latin, atunci *Ars Poetica* („Arta Poetică”) este manifestul literar al acestui clasicism. Aici poetul recomandă din nou cumpătarea și rațiunea, și promovează ideea că arta trebuie să se inspire din natură. CEntre talent și inspirație

pe de o parte și șlefuirea riguroasă și meșteșugul și lucrarea lucidă a operei pe de cealaltă, Horatius preferă meșteșugul (*ars*). Ideile de cumpătare, gravitate și simplitate adresate moravurilor de către noul regim își găsesc contraponderea în aceleași îndemnuri adresate de poet creației artistice, încât s-ar putea spune despre clasicismul horatian că reprezintă o reformă a moravurilor literare.

c) Ovidius

Nu toți scriitorii de valoare din timpul lui Augustus au fost membri ai cenaclului lui Maecenas, sau în definitiv atașați ideilor promovate de noul regim. Unii, ca Tibullus, făceau parte din cercul lui Messala, care nu avea legături așa de strânse cu curtea. Alții însă, printre care cel mai important este Publius Ovidius Naso, nu erau în mod deosebit legați de vreun cenaclu literar și nu fuseseră cștigați de regimul imperial.

Ovidius, născut la Sulmo (astăzi Sulmona) în estul Romei, a debutat printr-o operă care intra în contradicție, dacă nu chiar opoziție, cu reforma morală augustană, *Amores*, o serie de elegii pe tema dragostei. El ia în derdere multe teme ale ideologiei oficiale, c,ntă iubirea sa pentru Corinna, apologiază adulterul, care era interzis, și susține că ar fi dorit să scrie poezii eroice, dar ar fi fost obligat de Cupido să se mărginească la poezia de dragoste. După succesul pe care le-au avut *Amores* (și care arată de c,tă popularitate se bucura regenerarea augustană a vieții morale), Ovidius continuă în aceeași direcție prin *Heroides* („Eroinele”), o serie de scrisori de dragoste expediate de femei celebre iubiților lor, „Arta iubirii” (*Ars amandi*), o parodie la poeziile didactice, av,nd ca subiect metodele prin care pot fi seduse femeile (sau bărbații), „Despre cosmetice” (*De medicamine faciei feminae*), un poem didactic despre diversele machiaje și dresuri disponibile femeilor de pe vremea lui, și „Remediile iubirii” (*Remedia amoris*), o parodie la *Ars amandi*. După care compune o epopee de factură elenistică și destul de opusă ideologiei imperiale, *Metamorphoses* („Metamorfozele”), în care unește diferite mituri grecești sau orientale, care altfel n-ar avea legături între ele, într-un tot epic.

Deoarece prin toate aceste opere Ovidius se îndepărta destul de mult de ceea ce dorea să atingă Augustus prin politica sa culturală, a mai compus o operă dedicată calendarului tradițional roman, *Fasti* („Fastele”), dorind să pară a contribui la înnoirea religioasă augustană. Din cauza spiritului său însă, Ovidius reușește să producă o narațiune cu subiect tipic roman într-o manieră elenistică. Și la *Fasti* și lucra poetul sulmonez atunci c,nd a fost relegat la Tomis, din cauza operelor sale frivole din tinerețe și a unei erori necunoscute. La Tomis a încercat Ovidius, prin două cărți de poezie a exilului, *Tristia* („Tristele”) și *Pontica* („Scrisorile din Pont”), să își demonstreze nevinovăția și atașamentul pentru valorile augustane, fără succes însă.

d) Titus Livius

Dacă secolul lui Augustus este secolul poeziei aceasta nu înseamnă că, spre sfârșitul său, nu l-a putut cunoaște și unul dintre cei mai străluciți prozatori de limbă latină, patavinul Titus Livius, autorul celei mai complete și dezvoltate istorii romane din antichitate, *Ab Urbe condita* („De la întemeierea Romei”), o evocare a întregii istorii a Orașului de la fondare până în contemporaneitatea scriitorului.

Deși un susținător al Republicii, Titus Livius era totuși profund atașat regimului imperial. În opera sa patavinul exaltă faptele eroice ale strămoșilor, cuprins de noul tip de naționalism imperial ce legitima stăpânirea romanilor asupra lumii, susținând de exemplu că Alexandru cel Mare ar fi fost învins dacă ar fi încercat să cucerească Roma. Iar evocarea vechii Rome îi dă ocazia să compare starea de degradare la care ajunsese statul la sfârșitul Republicii cu epoca glorioasă a începuturilor sale. Titus Livius era astfel un partizan necondiționat al reformei morale a lui Augustus, și prefera cripto-monarhia imperială anarhiei ultimilor ani republicani.

3. Concluzii

Coexistența, neîntreprindătoare, dintre revoluția ce a transformat sistemul de cetățeni-stat dintre care una, cu un regim republican, le domina pe celelalte, într-un imperiu monarhic mediteranean și epoca de aur a literaturii latine, a dus la o îmbinare între acțiunea politică și artă într-un mod ce rar se întâlnește.

Pentru a putea rămâne mai mult decât un regim format prin victoria prin forță a unei facțiuni, Principatul a trebuit să se impună și pe plan intelectual, prin idei și mentalități. Acest regim a profitat de entuziasmul general produs de consecințele instaurării sale și a încercat să atragă de partea sa talentele cele mai mari ale imperiului. Astfel, fără a fi opere de propagandă *per se*, marile scrieri ale secolului augustan reflectă temele principale ale propagandei imperiale din convingerea mai mult sau mai puțin sinceră a scriitorilor.

Bibliografie

- Cizek, Eugen – *Istoria literaturii latine*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Ed. Corint, București, 2003
- de Coulanges, Fustel – *Cetatea antică; studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, trad. de Mioara și Pan Izverna, trad. notelor de Elena Lazăr, pref. de Radu Floreanu, Ed. Meridiane, București, 1984
- Grimal, Pierre – *Secolul lui Augustus*, traducere, note și prefață de Florica Mihuț, ed. Corint, București, 2002
- Kraaz, Aristid – *Vergötlichungstendenzen am Ende der römischen Republik am Beispiel Caesars und Oktavians*, vom Fachbereich 1, Kommunikations- und Geschichtswissenschaften der Technischen Universität, Berlin, 1993, D3
- Syme, Ronald – *The Roman Revolution*, Oxford, at the Clarendon Press, 1939
- Ștefănescu, Tudor D. – *Epoca lui Augustus; Literatura romană în serviciul religiei dinastiei și naționalismului*